

PRAŽSKÉ KRATOCHVÍLE V 16. STOLETÍ: NEJEN KUŽELKY, ALE I ŽIVÝ SLON

Děvana Pavlíková

Prague entertainments the 16th century: Not just skittles but also a live elephant

The British Library in London has in its collections a unique item of Czech origin – the first of the three volumes of a manuscript gradual called *Pisně chval božských* (*Songs of Divine Grace*) (Add. 16175). It was made in Prague in the years 1570–1578 on behalf of the utraquist chancellor of the Old City of Prague, Sixt of Ottersdorf, for the use of the literary brotherhood choir at the church of the Virgin Mary before Týn. It contains an interesting illumination of the elephant Emanuel, – an authentic testimony augmenting our understanding of entertainments and festivals in the Renaissance, pre-Rudolfian Prague.

Keywords: British Library in London – documents of Czech origin – first volume of the manuscript gradual *Pisně chval božských* – literary brotherhood choir at the church of the Virgin Mary before Týn in Prague – Sixt of Ottersdorf (ca 1500–1583) – Shrovetide 1570 – elephant Emanuel – manuscript illumination

Ve sbírkách oddělení rukopisů Britské knihovny v Londýně se najdou poklady z celého světa a nechybí tu ani vzácné památky českého původu. Nejznámější z nich je fragment nádherného obrazového doprovodu k Mandevillovu cestopisu, sestávající ze 14 pergamenových listů datovaných do doby kolem roku 1400. Řada dalších dokumentů se týká českých dějin a nachází se zde také první ze tří dílů velkého literárního graduálu zvaného *Pisně chval božských* (Add. 16175), který byl pořízen v Praze v letech 1570 až 1578. Pro Britskou knihovnu, tehdy ještě knihovnu Britského muzea, byl tento kodex zakoupen v Londýně v roce 1846 v aukční síni zvané Fosters Sale Room; jak se do Londýna dostal a kdo jej prodával, není známo. Druhý díl tohoto graduálu je neznámý a třetí se nachází v Národní knihovně v Praze (MS. XXIII.B.8), kam se dostal z bývalé Pražské lobkovické knihovny.

Pisně chval božských je rukopisný graduál v češtině, tedy církevní kniha obsahující mešní zpěvy tak, jak byly zpívány utrakvistickým kostelním sborem v průběhu liturgického roku. Tak jako většina zpěvníků určených ke sborovému zpěvu je i tento graduál velkých rozměrů (78 x 50 cm). Byl pořízen utrakvistickým kancléřem Starého Města pražského Sixtem z Ottersdorfu pro potřebu literárního bratrstva při kostele Panny Marie před Týnem. Sixt z Ottersdorfu (kolem 1500–1583) byl přední pražský měšťan, politik, právník, překladatel, humanista širokého rozhledu a autor řady spisů českých i latinských. Graduál *Pisně chval božských*, jehož mnohé skladby nesou Sixtovy iniciály SZO, jsou cenným dokladem jeho zájmu o českou duchovní poezii.

Literární bratrstva byly kostelní pěvecké sbory, jejichž podstatným rysem bylo to, že jejich členové nepříslušeli k církvi, ale pocházeli z řad městské inteligence. Byli organi-

zovaní po vzoru řemeslných cechů a hudební prameny s nimi spojené představují cenný materiál pro studium jejich činnosti. Týnští literáti a jejich působení nebylo doposud plně zpracováno¹ a dochovaný graduál může být v tomto směru bohatým zdrojem informací. Utrakvistické graduály pro chorální duchovní zpěv literárních bratrstev jsou charakteristickým jevem reformačních Čech. Jejich typická hudební notace je většinou jednohlasá a tento styl reprezentuje i Ottersdorfovův graduál. Zpěvník neušel protireformačnímu začerňování nežádoucích pasáží a obsahuje vlepenou stránku vysvětlující nahrazené texty, datovanou rokem 1674, která dokládá užívání graduálu i po porážce stavů na Bílé hoře a následné rekatolizaci.

Tyto obrovské rukopisné knihy nepředstavují české unikum pouze z hudebního hlediska. Jejich další charakteristickou zvláštností je to, že ještě století po vynálezu knihtisku, a v českých zemích zvláště bujícího knihtiskařského umění, dávají možnost poslednímu období rozkvětu rukopisné knihy a její iluminaci. Vzhledem k velikosti graduálů, nutně proto, že noty a písmena textu písni musely být tak velké, aby je od pultu, kde byl foliant umístěn, všichni zpěváci sboru viděli, nebylo technicky zvládnutelné je nahradit tištěnou knihou. Psaní rukou tak zůstávalo jediným způsobem, jak je pořizovat. Mnohé graduály byly také iluminovány a středověké ilumináční umění tak nejen dále přežívalo, ale posouvalo se do současné doby. Výroba graduálů byla soustředěna ve specializovaných písařských dílnách a centrem této produkce byla Praha. Nejvýznamnějším pražským iluminátorem byl v sedmdesátých letech 16. století Matouš Ornyš z Lindperka, který pracoval zprvu v dílně Jana Táborského a následně v oficině Jana Kantora.² Mnohé měšťanské a cechovní znaky na jednotlivých listech

¹ BAŤA 2001, s. 9.

² ČESKÁ KNIHA 1990, s. 115.

londýnského foliantu Ottersdorfova graduálu dokládají, že šlo o prestižní zakázku a realizátory objednávky je tedy nutno hledat v tomto okruhu původců. Náklady na napsání, notaci i iluminaci byly však vysoké. Štědrosť a možnosti renesančních mecenášů měly zřejmě své meze a platba malířům postupně ochabovala, protože ilumináčnická výzdoba prvního dílu Ottersdorfova graduálu je bohatší než výzdoba dílu třetího.

První, londýnský, díl graduálu je uveden dvěma listy s obsahem, třetí list má funkci titulní strany a uvádí „*Duchowni tato... wazyku Slowanském zpiwanji nakladem Syxta z Ottersdorfu gsau sebraná a zprawená*“. Následuje Ottersdorfov erb a jeho heslo *Unum necessarium* (f. 3) a mezi množstvím dalších erbů se objevuje i erb jeho manželky Doroty a datum 1570 (f. 10). V kodexu je bohatství detailně provedených iniciál s miniaturami s tradičními biblickými náměty, které se objevují jak v miniaturách zakomponovaných do textu, tak také na samostatných miniaturách dosti vysoké úrovně. Mezi nejpovedenější patří Zvěstování (f.105), král David s harfou (f.119) či Poslední večeře (f.305), ale jsou tu i miniatury světského charakteru znázorňující současné dění. Snad nejzajímavější z tohoto hlediska se jeví list f. 347. Nápis pod znakem toho, na jehož náklady byl tento list iluminován je bohužel nečitelný. Miniatura v počáteční iniciále O má biblickou tematiku a obsahuje Jakubův žebřík, zatímco na dolní části listu je v nizozemském stylu realisticky vymalována scénka ze života lidu těšícího se z masopustních radovánek. Dominantou je hra v kuželky na pozadí české krajiny s vinoucí se řekou; jsou tu zachyceny i masopustní pochoutky včetně opékaného selátka, které s knedlíkem a zelím bylo tradičním masopustním jídlem. Hra v kuželky patřila v Čechách, vedle karet a kostek, mezi nejoblíbenější zábavy, jež se ani přes různé zákazy a pokuty nepodařilo vymýtit.³ Nejedna krčma měla pro hru v kuželky vyhrazeno speciálně upravené místo, jak je patrné i z tohoto obrázku, kde sice hospoda vymalována není, ale je zřejmé, že je nablízku, neboť jeden z hráčů má v ruce žejdlík pěnícího se piva. Pivo bylo mnohdy součástí vítězovy odměny.

Třídenní Masopust patřil kvůli svému veselí k nejoblíbenějším svátkům liturgického kalendáře. Slavil se ve dnech předcházejících Popeleční středě, jíž začínal půst, trvající 40 dní až do Velikonoc. Byl to svátek pohyblivý, podle Velikonoc, a mohl připadnout na kterýkoliv den mezi 1. únorem a 7. březnem.⁴ Kvůli četným rozpustilostem, které se během něho tropily, bývá považován za svátek převážně lidový, ale ani vyšší vrstvy, včetně panovníků, se jeho oslavám nevyhýbaly, což dokládá i popisovaný list Ottersdorfova graduálu. Na další miniaturě této stránky, v pravém horním rohu, je totiž vyobrazen slavnostně ozdobený slon, pod nímž je bohužel ne zcela čitelný nápis „*Slon ziwei na prazske[m] rynkv w takowem zpvs[o]bv widin...*“ Kdy a při jaké příležitosti došlo k tomu, že bylo toto exotické zvíře přivezeno

do Prahy? Jen jeden člověk ve Svaté říši římské vlastnil před rokem 1570 slona a tím byl sám císař Maxmilián II.⁵ Znamená to, že byl slon přivezen do Prahy v rámci jeho korunovačních oslav v roce 1562? V popise pražského korunovačního vjezdu se však žádný slon neobjevuje. A proč je vyobrazen právě na stránce věnované Masopustu? Dá nám na tuto otázku odpověď chronologie pražských událostí? Až do roku 1570, kdy byl graduál napsán, žádná zmínka o slonu v Praze neexistuje. Ale to, co se v Praze na Staroměstském rynku (dnešním Staroměstském náměstí) odehrálo v Masopustě roku 1570, popsal kronikář Jan Beckovský následovně:

„*V třetí neděli postní, dne 26. února, císař Maximilián divné hry, kolby a jiné rytířské kratochvíle několik dní pořádal velmi nákladně na rynku Starého města pražského, v přítomnosti Ferdinanda, arciknížete rakauského, bratra svého Augusta, kurfiršta saského, Jana Jiřího, kurfiršta brandeburského, Albrechta, knížete bavorského, i v přítomnosti jiných knížat a pánův vzácných dal strojiti. Při těch hrách hořela hora Etna, z níž jiskry a dým vycházel, krkavci a jiné ptactvo vyletělo, trubice ohnivě vystřelovaly, drak velký a hrozný z sebe oheň vydával, Pe[r]seus s hlavau Gorgony na křídlatém koni seděl, lev živý v kleci dřevěné, na níž stála Pověst, v způsobu panny dvě trauby držící, seděl. Mimo ta a jiná divadla mnohá vyveden byl na plac velký slon živý, a na něm seděl Porus, král indiánský, v oděvu královském, drže v ruce berlu královskou. Ten slon před císařem i před císařovnou, když z domu pánův Trčkův vycházeli, poklekl, ale jiným přítomným knížatům té poctivosti neučinil. Také vojna dívek českých, jichž vůdce byla Vlasta, na tom rynku se spatřovala.*“⁶

Okázalá podívaná nebyla ovšem uspořádána pro potěšení pražského lidu. I když pohled na slona putujícího cestou z Vídně do Prahy jistě poskytl radost i prostým obyvatelům země a nenechal si jej ujít nikdo, kdo nemusel, Maxmilián měl jiné důvody, proč přicestoval do Prahy s tak impresivním doprovodem. Šlo mu o to udělat patřičný dojem na nespokojenou českou šlechtu a demonstrovat svou moc; potřeboval zmírnit napjatou situaci v Čechách a upevnit své vztahy s českými stavy, jimž se nelíbilo, že císař nechával nástupce trůnu Rudolfa vychovávat ve Španělsku a požadovali jeho návrat do monarchie, do Prahy. Okázalá návštěva Prahy a s ní spojené radovánky byly vykonány také v rámci důležité blížící se svatby císařovy nejstarší dcery Anny se španělským králem Filipem II., která se pak konala začátkem května ve Svatovítském chrámu.⁷ Z Prahy se císař nevrátil do Vídně, ale v červnu pokračoval do Špýru (Speyer) na říšský sněm. Ve Špýru se pak v říjnu slavila svatba druhé císařovy dcery, Alžběty, s francouzským králem Karlem IX.⁸

Maxmiliánův oslavovaný cejlonský slon představený Pražanům v roce 1570, nebyl císařovým prvním slonem. Již před ním vlastnil Maxmilián II. slona Sulejmana, pojmeno-

³ ZÍBRT 1889, s. 133–135.

⁴ VONDRUŠKA 1991, s. 48.

⁵ JORDAN GSCHWEND 2010, s. 19.

⁶ BECKOVSKÝ 1879, s. 286–287.

⁷ IBID, s. 286.

⁸ JANÁČEK 1987, s. 43.

vaného podle největšího panovníka Otomanské říše sultána Sulejmana „Nádherného“. Tento slon, který se proslavil svou pěší cestou přes Alpy, byl původně zaslán portugalskou královnou Kateřinou Rakouskou, jež dostávala a objednávala exotická zvířata z portugalských kolonií, jako dar pro jejího pětiletého vnuka, španělského prince Carlose v roce 1549. Princ měl z neobvyklého dárku radost, ale péče o exotické zvíře a jeho údržba se postupně staly pro španělský dvůr zátěží. Slona se rád ujal princův strýc, budoucí rakouský císař Maximilián II.⁹, vášnivý sběratel exotické fauny a flóry, který ho nechal přemístit do své nově založené menagerie v Kaiserebersdorfu u Vídně.

Sulejman byl v říjnu 1551 přeplaven lodí z Barcelony do Janova, odkud podnikl i se svým vodičem dlouhou triumfální cestu Itálií a přes Alpy do Vídně pěšky, kdy urazil kolem 30 km denně. Toto exotické zvíře se pak stalo důležitou součástí slavnostního průvodu při Maxmiliánově návratu do jeho rodného města v březnu 1552 poté, co ukončil svou vládu ve Španělsku jako regent. Jako první slon na rakouské půdě se Sulejman stal oslavovanou celebritou a senzací vzbuzující úžas a obdiv, kamkoliv se hnul.¹⁰ K velké lítosti svého císařského majitele však Vídeň tlustokožci nesvědčila; po roce zcela náhle skončil. Maxmilián II. po slonovi truchlil, z jeho kostí nechal vyrobit památeční předměty a kůži nechal vycpat (vycpaný velikán vydržel až do roku 1945, kdy byla po druhé světové válce kůže použita na výrobu bot)¹¹, ale na živou náhradu si musel počkat dalších deset let.

Pramenem nové akvizice se v roce 1562 stal opět španělský habsburský dvůr. Když se šestnáctiletý princ Carlos zotavoval z poranění hlavy při pádu, jeho babička, portugalská královna, se mu rekonvalescenci snažila zpříjemnit dalším darem živého slona. Osmileté zvíře bylo však dost divoké, situace se nakonec opakovala, když o slona znovu projevil zájem Maxmilián II.¹² Přemístění tak velkého tvora z Apeninského poloostrova do střední Evropy však byla nejen finančně náročná záležitost, ale i zkouška v logistice. Tentokrát byla zvolena jiná trasa, bez přechodu přes Alpy. Po přistání v září 1563 v Zeelandu vyvolal exotický obr nevídanou senzací v Antverpách, odkud se procesí s tlustokožcem odebralo pěšky do Bruselu¹³ a poté za nadšeného vítání pochodovalo do Kolína nad Rýnem a odtamtud dále na východ přes Olomouc do Vídně, kde se mladý slon, Maxmiliánem dychtivě očekávaný, stal maskotem císařského dvora a nezbytnou hvězdou při dvorních slavnostech.

Tak jako jeho obdivovaný předchůdce měl i tento slon své jméno – Emanuel.¹⁴ Maxmilián II. měl původně v úmyslu učinit svého nového svěřence hlavní atrakcí svých korunovačních oslav v letech 1562–1563, ale Emanuel dorazil

se zpožděním¹⁵ a veškerá sláva se odehrála bez jeho exotické přítomnosti. V popise slavnostního korunovačního vjezdu do Prahy 7. září 1562 uvádí kronikář Jan Beckovský pouze to, že Maxmiliána II., jeho manželku Marii a jeho dva bratry „500 Uhrův krásně ošacených doprovázelo, kteří sebau šest velblaudův, z nichž na jednom každém jeden mauřenín seděl, přivedli a na polích mezi Oborau a hradem pražským v rozbitých barácích neb v stáncích se zdržovali. Na to v neděli dne 20. září měsíce, na žádost Ferdinanda, císaře a českého krále, on Maxmilián, v přítomnosti téhož císaře, pana otce svého...v kostele sv. Víta na království české korunován byl...“¹⁶ Ale ani na vídeňské oslavy v březnu následujícího roku se slon Emanuel ještě nedostavil, a tak tam byla nová celebrita spolu s dalším exotickým tlustokožcem, nosorožcem, alespoň vymalována na slavnostním oblouku „Porta Bohemica“. Jak dokládá současný jednolist, dřevoryt od Donata Hübschmanna, slon byl na bráně zobrazen v krásné čabrce, přikrývce, zdobené Maxmiliánovým císařským erbem.¹⁷ Obdivovaná exotická zvířata měla symbolizovat zeměpisnou šíři Habsburky ovládaných území a zdůrazňovat sílu, moc a důležitost habsburského rodu a jeho impéria.

Maxmilián II. se plně ujal vlády po smrti svého otce císaře Ferdinanda I. v červenci roku 1564. Slon Emanuel žil ve Vídni až do roku 1577,¹⁸ tedy podstatně déle než jeho předchůdce Sulejman, a během svého života byl vděčným předmětem umělců, kteří se snažili od jeho příchodu do Antverp až do jeho smrti zachytit slonovo vzezření a jeho chování kresbou nebo slovem. Snad nejkurióznějším zobrazením je olejomalba zvaná *Terra* nacházející se v Lichtenštejnském paláci (muzeu) ve Vídni. Je to jedna z proslavených kompozic manýristického malíře Giuseppe Arcimbolda, kde je hlava slona Emanuela vkomponována do portrétu Maxmiliána II. skládajícího se z exotické zvěře. Arcimboldo nebyl však jen oblíbeným malířem Maxmiliána II. a jeho syna Rudolfa II., ale působil u habsburského dvora také jako prominentní organizátor dvorních slavností, rytířských turnajů a triumfálních průvodů.

Slon namalovaný na miniatuře v Ottersdorfově graduálu z roku 1570 je tedy slavnostně vyzdobený Emanuel a jeho nádherná červená čabrka spolu s palankýnem, dřevěnou věží nesoucí symbolickou výzbroj a prapory v dynastických barvách, kterými byly v této době barvy rakouské (červená a bílá) a burgundské (modrá a žlutá),¹⁹ svědčí o tom, že se jednalo právě o jednu z těchto nákladných, velmi pravděpodobně Arcimboldem navržených a režírovaných podívaných, o nichž je známo, že se v nich objevovali nejen koně přestrojení za draky, ale i lvi a často také „opravdový slon“. Nápis pod miniaturou nasvědčuje tomu, že jde pravděpo-

⁹ JORDAN GSCHWEND 2010, s. 15–17.

¹⁰ IBID, s. 22–23.

¹¹ IBID, s. 56.

¹² IBID, s. 35–36.

¹³ ROOBAERT 1963, s. 141–142.

¹⁴ IBID, s. 141.

¹⁵ JORDAN GSCHWEND 2010, s. 45.

¹⁶ BECKOVSKÝ 1879, s. 260.

¹⁷ JORDAN GSCHWEND 2010, s. 46–47, 59.

¹⁸ IBID, s. 48.

¹⁹ Za identifikaci dynastických barev děkuji PhDr. Zbyšku Svobodovi.

dobně o autentickou kresbu provedenou někým, kdo se představení zúčastnil a slavnostně vystrojeného slona na vlastní oči spatřil. To, že slon Emanuel dovedl na povel pokleknout a byl v tom trénován, je doloženo kresbou Benaerta de Rijckere z roku 1563, uchovávanou v pařížském Louvru, na které je tento Emanuelův trénink zobrazen. Král Porus v popisu Beckovského byl ovšem Emanuelův mahaut – vodič, trenér a opatrovník – jehož královská berla byl ve skutečnosti hák na dřevěné tyči, nástroj nezbytný při práci mahautů se slony, který byl pro tuto příležitost patřičně přizdoben. O zvěčnění „indiánského krále“ se malíř miniatury nepokusil; na obrázku je slon bez mahauta v sedle. Ten ho v této situaci nejspíš pouze vedl. Jak Beckovský naznačuje, popisované vystoupení nebylo jediné a malíř miniatury mohl být přítomen jiné atrakci. Další zmínka o Emanuelově pobytu v Praze se nenachází a na nového slona si Pražané museli počkat desítky let. Ovšem ti, kdo byli svědkem masopustních dní v únoru 1570, na ně jistě do konce svého života nezapomněli. O to vzácnější je fakt, že se o této neobvyklé události dochovala nejen zmínka v literatuře, ale i dobový obrázek, který zanechal autentické svědectví doplňující naše představy o zábavách a slavnostech, které se v renesanční předrudolfínské Praze odehrávaly.

Seznam literatury

BAŤA 2001: Jan Baťa, Literátské bratrstvo u Matky Boží před Týnem v letech 1550– 1627. In: Miscellanea z výročních konferencí [České společnosti pro hudební vědu] 1999 a 2000. Praha 2001, s. 9–13.

BECKOVSKÝ 1879: Jan Beckovský, Poselkyně starých příběhův českých, d. 2, sv. 1. Praha 1879, s. 286–287.

ČESKÁ KNIHA 1990: Mirjam Bohatcová a kol., Česká kniha v proměnách staletí. Praha 1990.

JANÁČEK 1987: Josef Janáček, Rudolf II. a jeho doba. Praha 1987.

JORDAN GSCHWEND 2010: Annemarie Jordan Gschwend, The story of Süleyman: celebrity elephants and other exotica in Renaissance Portugal. Zürich 2010.

ROOBAERT 1963: E. Roobaert, La sensation provoquée à Anvers en 1563 par un éléphant vivant. ZOO, revue éditée par la Société Royale de Zoologie d'Anvers..., 28ième Année, no. 3, (Anvers 1963), s. 141–144.

VONDRUŠKA 1991: Vlastimil Vondruška, Církevní rok a lidové obyčeje. České Budějovice, 1991.

ZÍBRT, 1889: Čeněk Zíbrt, Z her a zábav staročeských. Ve Velkém Meziříčí, 1889.

Summary

SHROVETIDE ENTERTAINMENTS IN PRAGUE IN THE SIXTEENTH CENTURY: NOT JUST SKITTLES BUT ALSO A LIVE ELEPHANT

One item in the collection of manuscripts in the British library in London is a large volume in the Czech language which is the first of a set of the three volume gradual made for the Literary Brotherhood at the Church of the Virgin Mary Before Tyn in Prague. It was executed in 1570 for Sixtus of Ottersdorf, chancellor of the Old Town of Prague. Ottersdorf was also a poet and his initials SZO, appended to many songs in this volume, show his interest in Czech poetry. Settings of liturgical texts are in the form of one line of plainchant. Different sections are introduced by elaborate painted initials and borders incorporating miniatures of biblical scenes or those relating to the liturgical calendar and also containing coats of arms of guilds or families. One especially attractive page depicts Shrovetide amusements with a scene of the popular game of skittles and also carries a miniature of a decorated elephant with a description „Live elephant in Prague Square“. Why did this exotic animal appear in Prague at that time and what was it doing there?